

BIBLIOTEKA I ULEMA

Ovaj naslov sugerira čvrstu vezu između biblioteke i uleme, a to i jeste suština naše teme: njome se hoće utvrditi ne samo postojanje te veze nego i da je ta veza povratna. Konkretnije, biblioteka jeste mjesto koje je pomagalo formiranju uleme, s jedne strane, i, s druge strane, ulema je gradila i dograđivala biblioteku. Ta veza, čvrsta, trajala je stoljećima, traje i danas. Dru-gaćijeg kvaliteta, razumljivo.

Opće je mjesto da je u temeljima biblioteke kao institucije njena edu-kativna funkcija, bez obzira bila ona naučna, narodna ili biblioteka nekog drugog tipa. Dakle, njena uloga ima značenje univerzalnog obrasca, a nijan-sirana je, razumljivo, specifičnim kulturno-historijskim uvjetima.

Mi ćemo u ovom tekstu posmatrati funkciju biblioteka u Bosni i Her-cegovini za osmanske uprave, osnivanih sistemom vakufa. To su musliman-ske biblioteke nastale uz škole, džamije, tekije, kao i u privatnom vlasništvu.

Neposredno po uspostavljanju svoje vlasti Osmanska Carevina osniva dosta široku mrežu osnovnih škola - mekteba i u većim mjestima medresa. Uz njih se ustanovljuju i priručne biblioteke, čiji je fond određen nastavnim programima. Tokom stoljeća, tačnije sve do druge polovice devetnaestog stoljeća, mektebi i medrese za muslimane su jedina mjesta za sticanje znanja - osnovnog i višeg. Upravo u takvim uvjetima biblioteka ima funkciju značajne ustanove za dopunsko, individualno obrazovanje.

Biblioteke toga vremena, općenito, osnivane su inicijativom i sredstvi-ma pojedinca: uz škole, džamije i tekije. Formirali su ih njihovi vakifi, a bogatiji trgovci, učeni ljudi, a nerijetko i zanatlije sakupljali su knjige i tako su nastale privatne kolekcije. Na primjeru nekoliko značajnijih knjižnica, po-kazaćemo njihovu ulogu u formiranju uleme i obratno.

Od samog osnivanja, 1537. godine pa tokom nekoliko stoljeća, biblio-teka koju je utemeljio najveći ovdašnji vakif Gazi Husrev-beg,¹⁾ predstavljala

1) Gazi Husrev-beg, čuveni vojskovođa u osmanskoj vojsci. Po ocu potječe iz Trebinja, a po majci izdanak je loze sultana Bajezita Prvog. Od 1521. g. pa do svoje smrti, dvije decenije kasnije, bio je tripud bosanski i jedanput smederevski sandažk-beg. Ostavio je u Sarajevu mnoge zadužbine.

je centralnu ustanovu te vrste. Prvotni fond potječe od samog vakifa, a vremenom se popunjavala na različite načine: kupovinom za potrebe učenika Gazi Husrev-begove medrese, poklonima njenih đaka koji su se specijalizirali u nekom od islamskih centara, te uvakufljenjem uglednika i učenih ljudi. Njen sadašnji fond obogaćuju i knjige privatnih biblioteka, ali i kolekcija institucija, iz mnogih mjesta u Bosni i Hercegovini.

Iako je njena primarna funkcija bila da zadovolji potrebe polaznika medrese, ona je gotovo od samog svog početka bila otvorena za sve koji su imali potrebu da proučavaju pisanu riječ. Gazi Husrev-begova biblioteka, bila je, dakle, javna nešto manje od jednog stoljeća kasnije nego što je u Evropi otvorena prva takva ustanova, i to u Firenci. Takvom ju je zamislio njen osnivač, što se vidi iz ovog dijela njegove vakufname:

- Što preteče od troškova za gradnju medrese (prim. L. H) neka se za to kupi dobrih knjiga koje će se upotrebljavati u spomenutoj medresi da se njima koristi ko bude čitao i da iz njih prepisuju oni koji se bave naukom.²⁾

Ne znamo koliko je „preteklo“ za knjige, odnosno šta je sve činilo njen početni fond. Na samo nekoliko knjiga, među njima, na primjer, na dje-lu Gunyet ul-Fetāwā stoji oznaka: „Ovu knjigu uvakufi Husrev-beg, sin Ferhat-begov, neka mu traje sreća, za časnu medresu, neka Bog primi njegovo djelo.“³⁾

Logično je pretpostaviti da je ova biblioteka, pogotovo zbog toga što je bila uz medresu, obogaćivana iz legata. A kako je radila bez prekida i kako se razvijala, razumljivo je da se i bibliotečki fond punio adekvatno rastućim potrebama. Važno je istaći da medresa općenito, dakle i Gazi Husrev-begova, jeste bila škola vjerskog tipa, ali je njen program bio i znatno širi. „Izučavanje verskih dogmi s filozofskim tumačenjem činilo je osnovicu ovoga nastavnog programa. Međutim, izučavanje jezika, književnosti, gramatike, sintakse, retorike, pravnih nauka, istorije i obučavanje u vještinama kaligrafskog pisanja, ukazuje na veliku širinu te nastave i u krajnjoj liniji na njen svjetovni karakter.“⁴⁾

Raznovrsnost i bogatstvo fonda biblioteke mogli su, prirodno, za duže vezati pažnju i zadovoljiti potrebu završenih studenata, ali i obrazovanih ljudi općenito. S obzirom na puteve kojima je knjiga stizala u naše krajeve, dakle i biblioteke, možemo pretpostaviti da su ućeni ljudi darivali ove ustanove. I tako se stalno ponavljao krug u kome su se pomagali biblioteka i njen korisnik.

2) Fehim Spaho: Gazi Husrev-begova knjižnica, Spomenica GHB - 400 godišnjica, Sarajevo, 1932, str. 74.

3) Inventar rukopisa Gazi Husrev-begove biblioteke, br. 268. (stari broj 129).

4) Zagorka Janc: Islamski rukopisi iz jugoslavenskih kolekcija, Beograd, 1956. str. 5.

Šta je značila knjiga učenim ljudima i kakav je uopće uzajamni odnos korisnika i knjige možemo rekonstruirati iz više izvora: vakufnama, sidžila, marginalija i vlasničkih pečata.

Vakufname su osnovni izvori, koji nas upoznaju sa obimom i sadržajem fonda knjižnice, a nerijetko ovi dokumenti sadrže i odredbe o odnosu prema knjizi.

Za razliku od drugih, Gazi Husrev-begova vakufnama određuje samo sredstva za kupovinu knjige, ali ne nalaže koje i koliko knjiga će se uzeti.

Legator najpoznatije mostarske biblioteke Muhamed-beg Karadžobeg (16. stoljeće) u svojoj vakufnami pobraja: „Sedam primjeraka mushafa, tri-deset džuz'ova Kur'âna za učenje u džamiji, tefsiri Zamahšerija i Bejdavija, djelo 'Šer'a al-Islam', od Sejjid Alija i arapsko-turski rječnik Ahtarija...“⁵⁾ Ovaj vakif, kao i većina darodavaca, strogo određuje ponašanje prema knjizi, pa je mutevelija njegovog vakufa bio obavezan da knjige čuva i ako ih pozajmljuje da to bude uz kauciju i jamstvo jedne osobe.⁶⁾

Drugu po značaju mostarsku biblioteku ustanovio je pjesnik na turskom i perzijskom jeziku i državnik Derviš-paša Bajezidagić (umro 1603). Njegova zbirka sastavljena je uglavnom od djela perzijskih klasika, i to je vjerovatno njegova priručna kolekcija, koju je on koristio kao prevodilac i komentator. Među ovim djelima ima i Derviš-pašinih prepisa, a vrlo je vjerovatno da je bio i kaligraf. I on je strog prema korisniku knjige, pa vakufnamom naređuje da se knjige iz ove zbirke „ne smiju nikome poklanjati, prodavati, u posjed uzimati niti gdje iz Mostara iznositi.“⁷⁾ U svojoj zbirci, legator je posebno cijenio komentar koji je Sururija napisao na Mesneviu Mevlana Dželaluddin Rumija, pa je naredio da iz ovog primjerka može prepisivati samo profesor medrese. Bajezidagićeva kolekcija, koja je i nakon njegove smrti obogaćivana, sada je u fondu Gazi Husrev-begove biblioteke.

U sedamnaestom stoljeću u Banja Luci je djelovala biblioteka šejha Husameddina. Iz vakufname legatora očito je da je bila javnog karaktera. Tako šejh Husameddin u svojoj zavještajnici određuje mjesto plaćenog bibliotekara, u čiju je dužnost spadalo „da čuva časne knjige i da ih štiti od pogleda onih što su ograničena uma, te da ih ne izdaje izvan grada.“⁸⁾ Dalje zahtijeva da se od mutevelijine plaće naplati svaka šteta učinjena knjizi, ili njen gubitak.

5) Muhamed Ždralović: Prepisivači djela u arabičkim rukopisima, Knj. I, Sarajevo, 1988, str. 56.

6) Hivzija Hasandedić: Spomenici kulture turskog doba u Mostaru, Sarajevo, 1980. str. 91.

7) Hivzija Hasandedić: Isto.

8) Muhamed Ždralović; Nav. djelo, str. 32.

„Muderris, vaiz i baš-katib u mehkemi“ Sarajlija Abdulah Kantamirija je sagradio specijalnu zgradu 'u koju je bio uvakufio sve svoje čitabe, a kasnije i svoju kuću u Magudi.“⁹⁾ U novosagrađenoj knjižnici ustanovio je bibliotekara plaćenog po četrnaest akči dnevno. Ovo svjedoči da je i ova biblioteka bila namijenjena široj upotrebi, bila je dakle javna. Iz izvora zaostalih iza vakifa doznajemo kako je on sâm prepisao neka djela kaligrafskim rukopisom. Iz sastava biblioteke može se rekonstruirati Kantamirijin afinitet prema određenim granama i autorima.

Biblioteka Osmana Šehdije Bjelopoljca, osnovana u Sarajevu 1757. godine, jeste memorijalni spomenik koji je podignut u spomen prerano umrlom jedincu sinu. Kako je Šehdijin sin Ahmed Hatem bio pisac i obrazovan čovjek, ožalošćeni otac našao je da bi najpodesniji spomen-poklon svom jedincu bila biblioteka, na korist ljudima željnim znanja. Da je vakifu biblioteka bila veoma značajna, svjedoči, između ostalog, i stalna briga za popunu njenog fonda. Spomenimo samo da je u jednom navratu iz Istanbula poslao 180 odabranih svezaka.¹⁰⁾

Među zanimljivijim sarajevskim zbirkama je i kolekcija Mustafa-bega Dženetića (18. st). Vakufnamom Dženetić je zaviještao zbirku svom muškom potomstvu, i tu svoju volju ispisao na početnom listu svakog rukopisa, i potvrdio to još i pečatom.

Radeći na katalogu orijentalnih rukopisa u Gazi Husrev-begovoj biblioteci, dr Fehim Nametak je došao do podatka da je u zbirci obitelji Hromić, iz Stoca, bilo blizu petsto rukopisa. Legator Salih Izzet-efendija Hromić sakupljao je rukopise prepisivane u osamnaestom i devetnaestom stoljeću u Hercegovini, a ima nekoliko primjeraka nastalih i izvan naše zemlje.¹¹⁾

Među pisanim tragovima koji nam također daju podatke o biblioteci jesu i sidžili. U njih su nakon smrti vlasnika unošeni podaci o imovini, u kojoj je često na počasnom mjestu evidentirana kolekcija knjiga.

Na primjeru ostavštine pjesnika, suca i utjecajne političke ličnosti iz prve polovice devetnaestog stoljeća Ahmeda Muniba Glođe, pokazaćemo kako je izgledala zbirka knjiga bogatog intelektualca.

Ovaj pjesnik imao je ukupno 151 svezak. Kako je iz političkih razloga kratko prije smrti bio protjeran na otok Kretu, ponio je sa sobom, uz nužne i drage predmete, i šest knjiga među kojima je naravno bio obavezan jedan

9) Mula Mustafa Bašeskija: Ljetopis, (1746-1804). Sarajevo, 1968, str. 180.

10) Hazim Šabanović: Književnost Muslimana BiH na orijentalnim jezicima, Sarajevo, 1973, str. 488.

11) Fehim Nametak; Važniji legati u rukopisnom fondu GHB u Sarajevu, Anali GHB.

Kur'an, dvije zbirke dova, jedan sanovnik, jedna knjiga ubilježena „bez naslova“, te komentar na pjesničko djelo Divan-i Ali.¹²⁾ U zbirci koja je popisana nakon njegove smrti, kao posebno vrijedni primjerci izdvojeni su komentari na poznate perzijske klasike, na djela iz oblasti tesavvufa, te jedan broj knjiga, koje se odnose na šerijatsko pravo.

Sidžili nam potvrđuju da su biblioteke ili barem manje zbirke imali i bogatiji trgovci i zanatlije. Vrlo iscrpnu dokumentaciju o tome nam pruža Mula Mustafa Bašeskija u svom Ljetopisu, odnosno prevodilac i priređivač ovog djela Mehmed Mujezinović. Tako u opisu inventara dućana nekog hadži Saliha iz devetnaestog stoljeća nalazimo i trinaest knjiga. Dalje, Hadži-Husein, sarajevski trgovac iz osamnaestog stoljeća ostavio je iza sebe bogatu imovinu i 25 svezaka.¹³⁾ Trgovac Ahmed-efendija Logavija bio je očito znana osoba, pa je u njegovoj zbirci zabilježeno 135 rukopisa.¹⁴⁾ Bašeskija naglašava kako je neki hodža Ibrahim bio siromah, ali je u njegovoj imovini, kako se vidi iz sidžila sastavljenog 1772. g., bio i deset knjiga.¹⁵⁾

U sidžilu iza smrti spomenutog Mustafa-bega Dženetića, sastavljenog 1776-7 godine, na prvom mjestu u popisu imovine navedeno je 97 knjiga u vrijednosti od 41.156 akči. Iz ovog dokumenta doznajemo i da je uz dosta klasika osmanske i perzijske književnosti, čuvao i djela domaćih autora.¹⁶⁾

Među dokumentima koji govore o vlasnicima biblioteka i knjiga su i vlasnički pečati. Izrađivani su najčešće u metalu, ahatu ili nekom poludragom kamenu sa vrlo zanimljivim likovnim rješenjima. Fiksirani su obično na metalnoj dršci različitih oblika, a nerijetko ugravirani u prstenu. Prsten s pečatom u pravilu su imali velikodostojnici i posebno ugledni ljudi. Što se tiče sadržaja, on je bio različit i po obimu i po poruci. Neki su sadržavali samo ime vlasnika, a ima ih i sa opširnijim tekstom. Osman Šehdi Bjelopoljac, na primjer, u svom pečatu imao je urezan na arapskom jeziku ovaj tekst: „Ovaj primjerak uvakufi Osman Šehdi Bjelopoljac, od hadžegana carskog divana u Sarajevu, pod uvjetom da se iz knjižnice ne iznose ni pedlja ni koraka, god. 1173.“¹⁷⁾

Pečat Halil-efendije iz Gračanice, sadrži samo ime i prezime vlasnika i godinu.

12) Rešid Hajdarović: Zaostavština iza Ahmed Munib-efendije Glode, mutevelije i džabije Gazi Husev-begova vakufa, Anali GHB, Knj. II-III, Sarajevo, 1974. str. 201.

13) Mula Mustafa Ševki Bašeskija: Ljetopis, Sarajevo, 1987, str. 103.

14) Isto, str. 119.

15) Isto, str. 120.

16) Kasim Dobrača: Katalog arapskih, turskih i perzijskih rukopisa GHB u Sarajevu, Sv. II. Sarajevo, 1979, str. 184.

17) Fehim Spaho: Nav. čl. str. 76.

Pored svog imena Elči Ibrahim-paša je dao da se u njegov pečat ureže ova misao: „Dobra djela odstranjuju zla.“¹⁸⁾

U Gazi Husrev-begovoj biblioteci, s obzirom na materijal i način izrade, čuva se šest vrijednih pečata. Izrađeni su u žutom metalu i predstavljaju svojevrstan raritet.

Bilješke u knjigama - na marginama i bjelinama - često su vrlo pouzdani izvori iz kojih se da pročitati mnoštvo različitih podataka. Ispisivali su ih najčešće prepisivači, a podsjetimo, njih je za vrijeme osmanske uprave bilo mnogo i profesionalaca. Bilješke su pravili i vlasnici knjiga, a sigurno i čitaoci. Prilikom prepisa obrazovaniji prepisivači znali su se upuštati i u diskusiju s autorom djela, iznositi svoje mišljenje i svoj sud. Ovakva vrsta bilježaka nije česta, njih su mogli pisati samo kompetentni. Međutim, ima i primjera da su ti komentari bivali obimniji od samog djela na koji se odnose. Kako su se prepisivanjem, naravno za svoje potrebe, bavili i eminentni stvaraoci, njihove su bilješke od posebnog značaja. Poznati mislilac Šejh Jujo (17. st.) prepisao je, između ostalog, čuveni perzijsko-turski rječnik Tuhfe-i Šahidi, napisao komentar i dao konačnu redakciju teksta.

Vrlo su dragocjen izbor bilješke koje je na prepisu Muvekkitove Historije Bosne bilježio Muhammed Enverija Kadić. To i nisu bilješke u klasičnom smislu, jer nalazimo poeziju, legende, dopunske tekstove o događajima ili ličnostima kojima se Muvekkit bavi, podatke o vakufima, izvode iz sidžila, vakufname, carske fermane i vezirske bujrukdije, te značajna zapažanja o savremenim kulturnim i prosvjetnim zbivanjima u Bosni. Samo od tariha i nešto lirsko-mističke poezije koju je Kadić bilježio, prepisujući Muvekkitovo djelo, objavljena je jedna knjiga.¹⁹⁾ Inače Kadićeva bilježenja ostaju veoma dragocjen i bogat izvor za dalja istraživanja.

Na marginama možemo naći i sadržaje koji su inače obavezni u vakufnamama i sidžilima: ime vlasnika, kako je knjiga nabavljena, je li kupljena ili prepisana sobom, ili je poručen prepis, pa ako jeste čak i po kojoj cijeni. Vrlo je zanimljivo da su neki prepisivači, koji su sigurno razumjeli ono što su prepisivali, komentarisali prepisano, ali obično na bosanskom jeziku. Očito im je bilo lakše korespondirati na svom maternjem jeziku.

Ove, a posebno Kadićeve bilješke upućuju nas na to da je između prepisivača i djela obično bio vrlo aktivan odnos. Prepisivanje, dakle, nije bio mehanički posao, tekst se ne preslikava, s njim je njegov prepisivač u stal-

18) Alija Bejtović: Eliči hadži-Ibrahim-pašin vakif u Travniku, Sarajevo, 1942, str. 28.

19) Lamija Hadžiosmanović i Salih Trako: Tragom poezije bosanskohercegovačkih Muslimana na turskom jeziku, Sarajevo, 1985.

nom dijalogu i čvrstoj vezi. Upravo zato ispisi prepisivača predstavljaju veliku vrijednost i zbog toga što su svjedoci vremena u kome su nastajali.

Izvori koje smo naveli umnogome nam pomažu da formiramo sliku o biblioteci, njenom vlasniku i korisniku. Iz njih doznajemo da su zbirke uglavnom imali predstavnici uleme - šejhovi, kadije, muderrisi, ali isto tako bogatiji trgovci, zanatlije pa i siromašniji ljudi. I iz svih ovih tragova vidimo da je knjiga u vremenu o kome pišemo imala vrlo visoku cijenu.

I na kraju, vratimo se početnoj ideji teksta o uzajamnom sudejstvu biblioteke i uleme. Biblioteke su, s obzirom na to da su bile rijetke kulturne institucije, uveliko omogućavale i pomagale obrazovanje i usavršavanje, a njihov fond, razumljivo, mogao je da bude i uzor i podsticaj za stvaranje. S druge strane, obrazovani i bogatiji ustanovljavali su biblioteke, često javnoga tipa, kupovali i prepisivali djela, i tako pomagali biblioteku. Taj proces trajao je stalno, poprimajući nove oblike i kvalitete.

THE LIBRARY AND THE ULEMA

This title suggests a close relation between the library and the ulema and that is the essence of the present paper. It assumes not only the existence of that relation, but also suggests that the relation is retroactive. To be more specific, the library, especially in the beginning of the Ottoman rule, was the place which helped the forming of the ulema. But, on the other hand, the ulema built and enlarged the library. This firm relation lasted for centuries and it still lasts, but understandably, of a different quality.

The role and influence of the library especially in the time when cultural and educational institutions were few, was analysed in this paper. There were religious schools with adjoining libraries - those libraries were the first public libraries on this soil. A lot of private libraries were also open to public some of them even had librarians. The development of an intellectual began in the mekteb - medresa, and from there developed in two directions some continued their education at universities in the East, while the others educated themselves with the help of books.

In order to prove the thesis about the retroactive relation between the library and the ulema, aside from the cultural-historic context, the proof was found in vakufnamas, sidjils seals and margin notes of the transcribers, writers or readers. All these sources enabled the establishment of a close relation of the elements appearing in the above title, that is, this paper tries to reconstruct the way of acquiring knowledge.

